

Rettsoppgjøret i Norge. Et supplement.

Av professor dr. jur. JOHS. ANDENÆS.

I Tidsskriftet for 1945 s. 197—222 ga jeg en oversikt over rettsgrunnlaget for oppgjøret med landssvikere og krigsforbrytere i Norge. Sammesteds s. 233—237 redegjorde *Hartvig Nissen* for de endringer som ble foretatt i landssvikanordningen 3. august ifjor. Etter at rettsoppgjøret nå har pågått såvidt lenge, kan det være behov for et supplement til disse fremstillinger.

De viktigste konstitusjonelle og strafferettslige spørsmål som oppgjøret fremkalte er i mellomtiden blitt avgjort i praksis, som regel på den måte som lovgiverne fra okkupasjonstiden hadde regnet med¹⁾.

Det prinsipielle spørsmål om London-regjeringens lovgivningskompetanse ble avgjort ved Høyesteretts beslutning av 6. august 1945 i *Haaland*-saken. (Norsk Retstidende 1945 s. 13 flg.). En provisorisk anordning av 26. januar 1945 bestemmer at medlemmer af Høyesterett som er utnevnt før 9. april 1940 uten hensyn til oppnådd aldersgrense kan fortsette i stillingen til 30. juni 1946. Høyesterett måtte nå ta standpunkt til om denne anordning på gyldig vis har endret lovgivningens aldersgrensebestemmelser. Under henvisning til Kongens stilling som det eneste lovlige statsorgan som hadde sin fulle handlefrihet under krigen og til Stortingets vedtak av 9. april 1940 om fullmakt til regjeringen, antok retten enstemmig »at Kongen

¹⁾ De utførligste opplysninger om domstolenes praksis finnes i publikasjonen »Riksadvokatens meddelelsesblad«, som er utgitt for anledningen og som utkom med 10 hefter i 1945.

fra 9. april har hatt adgang til å treffe de av krigen og krigsforholdene betingede tiltak for å verge landets frihet og selvstendighet og forøvrig på enhver måte å verne eller vareta norske interesser, deriblant også å forberede gjennomføringen av det rettsoppgjør som måtte komme når krigen en gang var slutt. Under dette sitt arbeid måtte Kongen ha adgang til å treffe de tiltak som han etter sitt beste skjønn måtte finne nødvendige eller hensiktsmessige — ut fra de forhold som forelå ved anledningen eller som måtte ventes å skulle eller kunne inntre.* Anordningen ble derfor opprettholdt. Ved senere avgjørelser er forskjellige andre materielle og prosessuelle opgjørsbestemmelser blitt anerkjent som fallende innenfor denne Kongens ekstraordinære lovgivningsmyndighet.

I samme sak måtte Høyesterett også ta standpunkt til rekkevidden av forbudet i grunnlovens § 97 mot tilbakevirkende lover. Tiltalt i saken var en 26 år gammel mann som etter krigsinnsats på Østfronten var gått inn i det norske statspoliti og senere det tyske sikkerhetspoliti, hvor han hadde gjort seg skyldig i en rekke alvorlige mishandlinger overfor landsmenn. Påtalemyndigheten påstod dødsstraff med hjemmel i den provisoriske anordning af 3. oktober 1941. Forsvareren hevdet at det var i strid med grl. § 97 å anvende en lov som ikke var kunngjort på lovlig måte i det okkuperte område og som heller ikke på annen måte var kommet til den tiltaltes kunnskap. I overensstemmelse med tidligere rettspraksis (se Retstidende 1937 s. 42) ble innsigelsen forkastet, idet Høyesterett antok at det er vedtagelsen, ikke kunngjøringen, som er det avgjørende tidspunkt i forhold til grl. § 97. I det foreliggende tilfelle var det tale om straffeskjerpelse for et forhold som også tidligere var straffbart og retten reserverte seg mot å avgjøre noe om hvordan forholdet ville være å bedømme når en lov setter straff for et tidligere straffritt forhold. I en senere avgjørelse har Høyesterett imidlertid lagt samme prinsipp til grunn også for dette tilfelle (Rt.

1945 s. 61). — Derimod har Høyesterett ikke gått med på den fortolking av grl. § 97 som motivene til landssvik-anordningen gir uttrykk for, at tillegsstraffer etter anordningen kan idømmes også for eldre handlinger, når bare ikke den samlede straff blir strengere enn den tidligere maksimumsstraff (jfr. NTS 1945 s. 203). Domstolen har fastholdt den tradisjonelle oppfatning at nye strafferegler bare kan anvendes på eldre handlinger når de ikke fører til et resultat som er ugunstigere for tiltalte enn de regler som gjaldt på gjerningstiden. Det må derfor avgjøres i hvert enkelt tilfelle om reglene i landssvikanordningen eller de gamle regler i straffeloven vil lede til det gunstigste resultat for den tiltalte. (Rt. 1945 s. 26).

I Haaland-saken var det fra forsvarers side også anført at Kongen av folkerettslige grunner ikke hadde adgang til å utøve lovgivningsmyndighet vedkommende det okkuperte område så lenge okkupasjonen besto. Denne innsigelse ble forkastet allerede av den grunn at det ikke her besto noen konflikt mellom eksilregjeringens og okkupantens myndighet. Oppgjørsløvgivningen var beregnet på å anvendes etter okkupasjonens opphør, og selv om den medførte straffskjerpelser for forræderi, la den ingen hindring i veien for okkupantens utøvelse av sine rettigheter.

Også det viktige prinsippsspørsmål om medlemskap i Nasjonal Samling er straffbart etter strl. § 86 som bistand til fienden, kom til avgjørelse i Haaland-saken. Med 7 mot 4 stemmer svarte Høyesterett ja på spørsmålet. N. S. var etter flertallets mening gjennom hendningene 9. april og 25. september 1940 gått over fra å være et alminnelig politisk parti til å bli en politisk organisasjon som støttet fienden og samarbeidet med ham for at han skulle vinne krigen. Det enkelte medlem ydet gjennom sin støtte til partiet derfor indirekte bistand til fienden. Mindretallet mente derimot at det enkelte medlems innmeldelse i partiet og betaling av kontingent hadde »en så fjern og indirekte sammenheng med ledernes fortsatte forbryterske virksom-

het« at det ikke ville være riktig å betrakte det som medvirkning og enn mindre som selvstendig forbrytelse mot stral. § 86. I en senere avgjørelse har Høyesterett antatt at medlemskapet er straffbart også etter strl. § 98 som medvirkning til endring av statsforfatningen ved ulovlige midler. (Rt. 1945 s. 71). I subjektiv henseende kreves til fellelse etter § 86 at den tiltalte forstod at det var krig mellom Tyskland og Norge og at han ved sitt medlemskap støttet fienden. Etter § 98 må han ha forstått at han medvirket til å forandre statsforfatningen ved ulovlige midler. Erfaring viser at domstolene svarer ja på tilstedeværelsen av disse betingelser rent rutinemessig, medmindre den tiltalte er særlig ung eller åndelig undermåls. Ved en provisorisk anordning av 22. jan. 1942 (senere avløst av landssvikanordningen av 15. des. 1944), ble det å »oppretholde medlemskap i, søke om eller samtykke i å bli medlem av N S, nazistisk hird eller annen organisasjon som yder fienden bistand« gjort til delictum sui generis. Høyesterett har herav trukket den visstnok ubestridelige konsekvens, at et medlemskap som er fortsatt etter 22. jan. 1942 er straffbart uten hensyn til om de subjektive betingelser for fellelse etter strl. §§ 86 eller 98 foreligger. (Rt. 1945 s. 61). Anordningen av 1942 ga imidlertid bare anvisning på bøter og frihetstap, ikke frihetsstraff.

I Danmark betraktes som bekjent medlemskap i DNSAP ikke som straffbart, om det enn normalt virker diskvalifiserende for en offentlig tjenestemann. Denne forskjellige bedømmelse av medlemskap i det nasjonalsosialistiske parti har gitt anledning til mange kommentarer. Den kan etter mit skjønn ikke vurderes riktig uten at en tar hensyn til at N S spilte en helt annen rolle i Norge enn DNSAP i Danmark. I Danmark ble partiet hele tiden stående på siden av utviklingen uten å få del i regjeringsmakten. I Norge representerte allerede Quislings »regjeringsdannelse« den 9. april og hans tilbakekallelse av regjeringens mobiliseringsordre en betydelig innsats på tysk side. Etter at han

måtte vike for det av Høyesterett utnevnte Administrasjonsråd den 15. april, stod partiet en tid i bakgrunnen, men ble igjen skjaltet inn i utviklingen den 25. september, da de andre politiske partier ble oppløst og forbudt og Terboven erklærte at »veien til Norges frihet og selvstendighet går over Nasjonal Samling«. Samtidig med at Administrasjonsrådet ble oppløst, utnevnte Terboven sine kommissariske statsråder, de fleste av dem medlemmer av NS. Som siste ledd i utviklingen kom dannelsen av Quislings annen »nasjonale regjering« den 1. febr. 1942. I tiden fra 25. september 1940 fram til kapitulasjonen var partiet og dets menn iallfall utførende redskap for nyordningen innenfor politikk og næringsliv og for utnyttningen av landets resurser til fordel for den tyske krigsføring. Samtidig samarbeidet politiministeren *Jonas Lie's* statspoliti intimt med det tyske sikkerhetspoliti og stod ikke langt tilbake for dette i brutalitet og torturmetoder.

I tillegg til det strafferettslige ansvar la landssvikanordningen også et solidarisk ansvar på alle NS medlemmer for skade som partiet har påført staten eller enkeltpersoner. Det fremkom sterke innvendinger mot bestemmelsen, både av juridisk og av rettspolitisk art (jfr. NTS 1945 s. 214—215) og Høyesteretts avgjørelse var imøtesett med stor spenning. Ved dom av Høyesteretts plenum av 8. sept. 1945 i den såkalte Stephanson-sak ble ansvarsregelen opprettholdt med 8 mot 3 stemmer. (Rt. 1945 s. 52). Flertallet bygget på at ansvaret var hjemlet i vår retts alminnelige erstatningsgrunnsetninger, slik at det ikke ble spørsmål om at tillegge landssvikanordningen tilbakevirkende kraft. Den tiltalte hadde ved sitt medlemskap i partiet ytet sin støtte og medvirken til den rettsstridige og skadegjørende virksomhet partiet drev. »Det kan ikke være nødvendig for å konstatere hans erstatningsansvar, at det kan påvises en årsaks-sammenheng mellom hans medlemskap og hver enkelt skadegjørende handling, hver enkelt skade som partiet har bevirket eller medvirket til. Det er tilstrekkelig at han

sammen med alle de andre medlemmer har sluttet opp om og støttet dette parti som satte seg til oppgave å gjennomføre rettsstridige mål med rettsstridige midler. Han har derved gjort sitt til å forårsake det tap som er lidt«. Mindretallet mente derimot at »det ville betegne et avgjort brudd med hittil gjeldende alminnelige erstatningsprinsipper om man påla hvert enkelt, også helt passivt, medlem av Nasjonal Samling en plikt til å erstatte all skade forvoldt ved partiets rettsstridige styre av landet eller ved partiets eller dets organers rettsstridige handlinger iøvrig — handlinger som det passive medlem ikke i minste måte har deltatt i eller tilskynnet til, og som medlemmet for den saks skyld, uansett tilslutningen til partiet, kan ha misbilliget, om handlingene overhodet er kommet til dets kunnskap.«

Før dommen i Stephanson-sagen ble avsagt, var erstatningsregelen i landssvikanordningens § 25 blitt modifisert ved en ny prov. anordn. av 3. august 1945 (se NTS 1945 s. 235—237), slik at domstolen skulle fastsette erstatningsbeløpet »under hensyn til det forbryterske forhold, den utviste skyld, den skyldiges økonomiske stilling samt omstendighetene forøvrig«. Stephanson, som var en gift mann på 68 år, hadde en formue av kr. 165000. Han var tidligere ilagt kr. 75000 i bot og kr. 7000 i inndragning av ulovlig fortjeneste. Han ble nå av Høyesterett ilagt kr. 40000 i erstatning. Han fikk altså beholde kr. 43000 av formuen, heri beregnet innbo og løsøre for kr. 28000. — I senere rettsavgjørelser har Høyesterett overfor gårdbrukere lagt vekt på at dommen ikke bør legge alt for store hindringer i veien for at domfelte skal kunne fortsette sitt virke som jordbruker. (Rt. 1945 s. 104). Erstatningsdirektoratet, som er det organ som inndriver erstatningskravene på de skadelidtes vegne, har fastsatt den alminnelige retningslinje at ansvar ikke vil bli gjort gjeldende overfor personer med formue under kr. 20000 når det gjelder passive NSmedlemmer og under kr. 10000 når det gjelder aktive med-

lemmer. De sosiale ulemper som kunne vært følgen av de opprinnelige regler i anordningen er det etter den praksis som således er blitt fastlagt, liten grunn til å frykte. I det store flertall av tilfelle har erstatningsregelen visstnok liten betydning. For dommeren er det den samlede reaksjon det kommer an på; det som blir ilagt i erstatning blir nok gjerne slått av på boten. Sin vesentlige praktiske betydning har erstatningsregelen ved at den vil hindre at NSmedlemmer går ut av krigen med store formuer i behold, noe som unektelig i store kretser vil føles støtende i en tid da mange gode patrioter har mistet alt hva de eier.

Samtidig med disse lempninger i erstatningsreglen opphevet anordningen av 3. august de bindende straffutmålingsregler i landssvikanordningen. Viktigst var det at tillitstap for fremtiden ikke i noe tilfelle er obligatorisk og at botestraffen kan settes til et beløp på under 1000 kroner. Endringen ble begrunnet med ønsket om å gi dommerne friere hender til å vurdere det konkrete tilfelle; faktisk har den virket som en betydelig formildelse for småsyndere.

Det er også blitt foretatt enkelte andre lovendringer av materiell og prosessuell art. En provisorisk anordning av 26. febr. 1943 om forandring i mil. strl. § 9 nr. 5 hadde utvidet området for den militære straffelovs krigsartikler slik at de fikk anvendelse også på en mengde forhold uten noe som helst militært tilsnitt (se NTS 1945 s. 205). Ved en ny provisorisk anordning av 5. oktober 1945 ble den tidligere anordning opphevet, så det nå er de vanlige bestemmelser i den militære straffelov som gjelder. Ved en midlertidig lov av 29. september 1945 ble herreds- og byrettens kompetanse utvidet til å gjelde alle landssviksaker hvor påtalemyndigheten ikke vil påstå høyere frihetsstraff enn fengsel eller tvangsarbeid i 8 år. Tidligere var regelen den at alle saker som ble anlagt etter straffelovens forræderibestemmelser, det vil si med en normal minstestraft av 3 års fengsel eller tvangsarbeid, måtte inn for lagmannsretten. Formålet med endringen var å avlaste lagmanns-

rettene for de mange frontkjempersakene, som i alminnelighet også er av nokså enkel og oversiktlig natur. Regjeringen har nå lagt fram proposisjon for stortinget om utvidelse av adgangen til å avgjøre saker ved vedtagelse av forelegg. Mens det etter någjeldende regler bare er bøter og rettighetstap som kan gjøres til gjenstand for forelegg, blir det nå foreslått å utvide adgangen til frihetsstraff inntil ett år. Som særlige kauteler er det foreslått at forelegget i disse tilfelle skal utferdiges av statsadvokaten, ikke som ellers av politiet, og at vedtagelsen skal skje for en dommer. Hvis forslaget går igjennom, vil det bety en betydelig avlastning for de underordnede retter; især vil det gi en lett-vint adgang til å bringe ut av verden de saker hvor den tiltalte har sittet i varetekt i en tid som svarer omtrent til den forskyldte straffetid. Forslaget har imidlertid støtt på visse konstitusjonelle betenkeligheter på grunn av forbudet i grl. § 96 mot å straffe uten etter dom.

I den forløpne tid har det også etterhvert dannet seg visse normer for straffeutmålingen. Å gjennomgå denne straffutmålingspraksis i detalj ville føre altfor vidt. Her skal bare nevnes to særlig viktige grupper: Frontkjemperne og de menige NSmedlemmer. For frontkjemperne ligger gjennomsnittsstraffen på 4—6 års tvangsarbeid samt rettighetstap for 10 år etter landssvikanordningens § 11 nr. 1—5, 7 og 8 (det vil si fullt tillitstap bortsett fra retten til å eie eller erverve fast eiendom, skip eller aksjer). For menige N.S medlemmer består straffen normalt i bøter og rettighetstap for 10 år etter ls. § 11 nr. 1 og 2 (det vil si avstemmerett i offentlige anliggender og av rett til å gjøre tjeneste i rikets krigsmakt). For uformuende domfelte vil bøtestraffen antagelig vanligvis dreie seg om 500—1000 kroner. For formuende medlemmer kan bøtene gå opp i meget høye beløp; dertil kommer som før nevnt erstatning for de skader som N S har voldt.

Under utarbeidelsen av landssvikanordningen regnet en med at det i det hele kunne bli spørsmål om strafforfølgning mot 30000 til 40000 personer. Det har imidlertid vist seg at en hadde undervurdert tallet av N.Smedlemmer; også innenfor de andre kategorier av landssvikere torde tallet være større enn en på forhånd hadde regnet med. Etter en oversikt som Riksadvokaten lot oppta fra de forskjellige politidistrikter til halvårsdagen for kapitulasjonen, regnet en da med et samlet tall av 63500 straffesaker, fordelt med 5000 på lagmannsrettene, 18500 på herreds- og byrettene og 40000 foreleggssaker. En ny oversikt fra Riksadvokaten viser status pr. 1. januar 1946:

Lagmannsrett:

Utferdigede tiltalebeslutninger 1282. Avsagte dommer 628

Herreds- og byrett:

Utferdigede tiltalebeslutninger 4015. Avsagte dommer 1353

Forelegg: Utferdiget 2465. Vedtatt 1809

Samlet antall saker avgjort ved dom eller forelegg 3790

Hertil kommer et betydelig antall påtaleunntatelser; på halvårsdagen 8. november var tallet oppgitt til 1200.

8 måneder etter kapitulasjonen var det altså bare en beskjedent brøkdelen av sakene som var ferdig behandlet. Selv om en kan regne med en betydelig økning av tempoet etter at apparatet er ferdig utbygget og i gang, må en nok i beste fall regne at hele 1946 vil gå med før en har rent bord.

Riksadvokatens oversikt over antall saker gir også en viss forestilling om de straffene en må regne med. De 5000 sakene for lagmannsrett er alt sammen saker hvor påtalemyndigheten vil nedlegge påstand enten om dødsstraff eller om mer enn tre års frihetsstraff. I de 18500 herreds- og byrettssaker vil det av påtalemyndigheten som regel bli nedlagt påstand om frihetsstraff under 3 år; i tallet er likevel med noen tusen frontkjempere, hvor straffen som oftest

blir høyere. I de 40000 foreleggssakene som oversikten regner med, blir det bare tale om bøter og rettighetstap. Hvis ikke domstolenes vurdering avviker altfor sterkt fra påtalemyndighetens, skulle en grovt uttrykt kunne regne med at noe mellom 5000 og 10000 personer vil bli dømt til over 3 års frihetsstraff, noe mellom 15000 og 20000 til kortere frihetsstraffer og rundt 40000 til bøter og rettighetstap eller en av delene; fra det siste tallet går imidlertid noen tusen påtaleunntakelser.

En regnet ved nyttårsskiftet med at det satt inne omtrent 10000 landssvikere. Tallet er gått sterkt nedover; toppbelastningen sommeren 1945 var antagelig rundt 20000. Nå har tallet antagelig stabilisert seg, så en ikke kan regne med noen ny betydelig nedgang på en tid. Det er riktignok stadig noen som slipper ut, men det er til gjengjeld mange som har vært på frifot mens saken pågikk og som må inn til avsoning når dommen faller.

Det overordentlig store antall domfelte stiller naturligvis samfunnet overfor vanskelige sosiale problemer, ikke minst på grunn av den sosiale boikott overfor landssvikerne, både de små og de store. Ved Den norske kriminalistforenings årsmøte 12. og 13. desember 1945 var overlegningsemnet »Rettsoppgjørets kriminalpolitiske og sosiale problemer«. Jeg må om denne side av oppgjøret nøye meg med å vise til det referat av forhandlingene som kommer i de nordiske kriminalistforeningers årsbok. Innledningsforedragene ved møtet er også av foreningen gitt ut som egen brosjyre.
